

ОСОБЛИВОСТІ РЕФОРМИ 1861 РОКУ НА СТОРІНКАХ «ЧЕРНИГОВСКИХ ГУБЕРНСКИХ ВЕДОМОСТЕЙ»

Друковані засоби масової інформації посідали важливе місце у суспільно-політичному та національно-культурному житті України середини XIX – початку XX століття. У часи, коли Україна не мала власної державності, російськомовна періодика, незважаючи на прискіпливий цезурний нагляд поєднували висвітлення урядового курсу з надзвичайно актуальними на той час історичними, краєзнавчими та етнографічними дослідженнями тощо. Протягом тривалого періоду більшість тематичних напрямків публікацій «Черниговских губернских ведомостей» перебували поза межами дослідницького інтересу через підпорядкування губернській адміністрації.

Тому нашою метою є аналіз особливостей висвітлення селянського питання у пореформенний період, оскільки репрезентуючи проурядову позицію, публікації «Відомостей» доповнюють загальну картину ліквідації кріпацтва в під російській Україні.

Відповідно до основного змісту Манифесту Олександра II від 19 лютого 1861 року на території України діяли три місцевих положення щодо реформи. Усі вони передбачали обмеження на дев'ять років стосовно переселення колишніх кріпаків з маєтків, у яких вони працювали. Інакше охочі мали внести поміщику плату за оброк і за землю. «Два роки селяни вважалися «тимчасовозобов'язаними» і отримували особисту свободу та земельний наділ лише після укладання уставної грамоти» [1, с. 143]. До речі, порядок і умови складання даного документа були настільки заплутаними, що протягом двох-трьох пореформених років їх укладали дуже рідко. Лише рішучі дії уряду у 1867–1868 роках прискорили процес оформлення відносин між поміщиками і селянами [2, с. 320].

Чернігівщина потрапляла під дію «Малоросійського положення». Відповідно до його статей, земельні площі відводилися спочатку сільській

громаді (що саме по собі дивно для українських губерній, де переважало індивідуальне господарство), а лише потім – окремим господарствам у спадкове користування. Усі отримували так звані «піші» наділи; розміри присадибних ділянок взагалі не нормувалися. Хто мав тяглову худобу, міг претендувати на додатковий клаптик поля. Реформа позбавляла колишніх кріпаків угідь та сервітутів. Без права використовувати ліси, луки і пасовища господарство не могло існувати, тому залежність від пана була неминучою. На жаль, одержавши певні обмежені права, селяни втрачали левову частку землі – основи їх господарювання.

Свавілля поміщиків було безкарним: наприклад, у селі Кривуші Щербинської волості Новозибківського повіту Чернігівської губернії поміщик Калиновський залишив селянам 200 десятин, взагалі непридатних для землеробства. Вони неодноразово скаржилися мировому посереднику, зверталися до суду, однак марно. Жителям села Фоєтовичі віддали піщані ґрунти, віддалені на вісім верст [1, с. 150]. Комісія, яка працювала в Чернігівській губернії і оцінювала результати реформ та ефективність селянських господарств, дійшла висновку, що «головна причина економічного розладу у недоброякісних наділах» [1, с. 152].

Визначаючи розміри викупних платежів, члени спеціальних губернських комісій брали за основу не ринкові ціни і не прибутки, а загальний розмір оброку. На Чернігівщині усі маєтки поділялися на три категорії залежно від повинностей і родючості ґрунтів. На основі підрахунків ціна однієї десятини землі становила близько 35,22 карбованців при реальній ціні у 20–24 карбованці. Таким чином, стягуючи борг за землю, до 1906 року держава не лише сприяла отриманню поміщиками вигоди на завищених цінах, також банком було отримано 215,2 відсотка грошового зиску. Стан справ навколо проведення реформи регулярно висвітлювався на сторінках «Черниговских губернских ведомостей».

Починаючи з середини 1861 року і до початку 1870-х, друкувалися протоколи засідання Чернігівського губернського комітету по селянських

справах. Звіти демонструють ставлення землевласників до ліквідації кріпосного права і спекуляції, які проводилися навколо земельних наділів.

Аналізуючи звіти комісії за 1862 рік, можна припустити, що уряд Російської імперії свідомо допускав можливість перерозподілу землі на користь поміщиків. Усі циркуляри міністерства внутрішніх справ, що роз'яснювали положення імператорського Маніфесту, містили положення, які захищали інтереси правлячої верстви. Проведений статистичний опис губернських маєтків свідчив про високу якість ґрунтів, а отже і про високі ціни наділів. Комісія неодноразово розглядала і підтверджувала підвищення селянських виплат. Наприклад, як дізнаємося з «Відомостей», у грудні 1861 року було ухвалено рішення «збільшити належний з селян за польові землі оброк на вісім відсотків у зв'язку із високою цінністю поміщицьких лугів» [3, с. 2].

Детально розглядалися умови складання уставних грамот (землевласників зобов'язували оформити усю документацію протягом року, але і у 1866 році уряд звертав увагу на проблеми з грамотами через зволікання і недостатню підготовленість місцевих чиновників). Загалом ситуація з юридичними паперами була досить складною. Так, щоб уникнути конфліктів щодо розподілу земельних наділів, рекомендувалося наймати незалежних фахівців-землемірів, які б «об'єктивно і сумлінно виконали цю нелегку справу», але комісія вирішила, як зазначено у «Черниговских губернских ведомостях», недоцільним витрачати кошти на дослідження земельних угідь і обмежилася губернськими землемірами [4, с. 112]. У подальшому проведенні межування виявилось, що місцеві фахівці дуже часто порушували існуючі норми, занижували розміри землі й розміщували селянські наділи на непридатних для землеробства ґрунтах. Усі спроби оскаржити їхні дії комісія вважала безпідставними і рекомендувала потерпілим звертатися до мирового посередника.

Окремим питанням була охорона прав та інтересів державних селян і козаків. Комісія вимагала від відповідальних осіб чітко записувати землю за

її власником і не допускати будь-яких зловживань. Також суперечливі випадки і конфлікти землевласників цих категорій з поміщиками мали розглядатися невідкладно і ретельно [5, с. 114]. Дійсно, скарги від козаків у протоколах засідань розглядалися у невеликій кількості, але через брак статистичного матеріалу важко визначити, чи справді їхні інтереси захищали, чи просто представників даної верстви залишилося небагато і справи з межуванням не викликали значних проблем.

Про незадоволення селян станом проведення реформ уже на початковому етапі втілення проекту свідчить стаття «Слово до тимчасовозобов'язаних селян». Автор неодноразово наголошував, що свобода, яку вони отримали, – це не реалізація їхніх природних прав, а імператорський дар. Селяни мають пам'ятати заповідь «Не вкради», тому не варто припускати думку про те, що успадкована поміщиками земля має розподілятися без належної компенсації. Воля без землі була б обтяжливою, тому отримання наділів за невелику компенсацію, та ще й за допомогою уряду, слід вважати милістю і благодійною справою [4, с.112]. Палка промова, підкріплена цитатами із Старого Заповіту, насправді прикривала свавілля поміщиків і місцевих чиновників, які не обмежувалися узаконеними вигодами від реформи, а здійснювали різноманітні махінації з метою отримання додаткових прибутків.

Майже не згадувалися дворові селяни, які втрачали засоби існування, оскільки звільнялися без надання землі. Звернення до комісії з проханням посприяти отриманню хоча б невеличких ділянок «виходило за межі компетенції» губернського зібрання [6, с. 18].

Цікавими є звернення селян до комісії з метою дозволити зменшити розміри земельних наділів. Так, тимчасовозобов'язані маєтку І. Полетики погоджувалися на втрату 45 десятин землі, причому мотивація такого рішення і якість земель не вказувалися. Аналогічно із селянськими скаргами – більшість із них залишалися без належного розгляду або поверталися на перегляд до мирового посередника. З окремих справ давалися мінімальні

роз'яснення, а іноді навіть рекомендувалося покарати занадто нахабних, які не задовольнялися монаршою милістю [7, с. 2].

«Ведомости» неодноразово констатували позитивне значення реформи, вітали активну участь місцевого дворянства у її втіленні і позитивні результати діяльності комісії. Насправді результати виявилися невтішними. Після 1861 року селяни Чернігівщини втратили понад 207 тисяч десятин землі. У ніжинському та остерському повітах у них відрізали понад 40 відсотків надільного землекористування. Понад 22 тисячі господарств взагалі не отримали землі. Середня величина ділянки становила приблизно 3,2 десятини, за які було виплачено протягом 49 років 59,8 мільйонів карбованців, що майже в 4,5 разу перевищувало ринкову ціну землі [8, с. 25].

Природно, що пограбування колишніх кріпаків викликало протест проти свавілля уряду і поміщиків. У березні 1861 року виступили жителі села Безуглівка Ніжинського повіту. До них приєдналися 3600 селян з Вертіївки, Бакіївки, Томашівки, Дорогинки, Пашівки. Не встигли придушити цей виступ, коли почалися заворушення у Новгород-Сіверському повіті. Контр-адмірал Унковський, який очолював каральні війська, доповідав Олександрові II, що протягом трьох тижнів йому довелося приборкати більше ніж 19 тисяч душ. Але і пізніше виступи не припинялися. Всього за 60-ті роки XIX століття на Чернігівщині відбулося 149 селянських виступів у 301 селищі загальною кількістю учасників близько 152 тисяч осіб (27,5% колишніх поміщицьких кріпаків) [8, с. 22]. Навіть у 70-х роках XIX століття було зареєстровано ще 21 заворушення. Проте «Ведомости» оминали це питання, обмежуючись закликами на зразок вищезгаданого «Слова до тимчасовозобов'язаних селян», оскільки інакше необхідно було пояснити читачам причини масового невдоволення.

На нашу думку, під час висвітлення селянської реформи зберігалася тенденція попереднього періоду, коли редакція не просто повністю дотримувалася урядового курсу в питаннях економіки аграрної політики, а й максимально уникала згадок про суспільні конфлікти і незадоволення діями

монарха, чиновників і поміщиків. Звичайно, як видання губернської адміністрації «Черниговские губернские ведомости» були обмежені не лише цензурою, а й контролем з боку генерал-губернатора. Тому складається суперечлива ситуація: навіть у найбільш тяжкі для національного відродження часи «Ведомости» друкували нехай і дуже обережні статті на українську тематику, а у селянському питанні залишалися надзвичайно консервативними.

Література та джерела

1. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті рр. XIX ст.) / В.П. Теплицький – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 307 с.
2. Лещенко Н. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX ст.) / АН УРСР. Ин-т истории / Н.Н. Лещенко – К, 1959. – 524 с.
3. Журнал заседаний Черниговского губернского комитета по крестьянским делам // Черниговские губернские ведомости. – 1862. – № 2. – С. 2–4.
4. Журнал заседаний Черниговского губернского комитета по крестьянским делам // Черниговские губернские ведомости. – 1862. – № 45. – С. 112.
5. Журнал заседаний Черниговского губернского Статистического Комитета // Черниговские губернские ведомости. – 1862. – № 11. – С. 112–114.
6. О ярмарке в Кролевце // Черниговские губернские ведомости. – 1874. – № 36. – С. 18.
7. Журнал заседаний Черниговского губернского Статистического комитета // Черниговские губернские ведомости. – 1878. – № 45. – С. 2.
8. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К.: Інститут Історії АН УРСР, 1972. – 385 с.